

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE ANTALYA-KALKAN MERYEM ANA KİLİSESİ / KOCA MUSTAFA CAMİİ'NİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Arş. Gör. Özgül YILDIRIM GÜNEŞ
Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
ozgulyildirim@odu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-9092-8990>

Arş. Gör. Ahmet YUKA
Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü
ahmetyuka@odu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1198-4602>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin idaresindeki çoğu kent, tarihi süreçte çok dinli ve kültürlü bir toplumsal yapıya sahip olmuştur. Mevcut toplumsal yapının parçası olan gayrimüslim tebaanın dinî ritüellerini gerçekleştirmeye ihtiyaç duydukları ibadethaneler, XIX. yüzyılda Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanlarının (1856) ilan edilmesinin etkisiyle artmıştır. Müslim ve gayrimüslim halkın hayatlarını birlikte idame ettirdikleri önemli bir liman şehri olan Antalya kentinde de birçok ibadethane yaptırılmıştır. Gayrimüslimler arasında Rumların yoğunlukta olduğu kentin Kaş kazasına bağlı Kalkan (Kalamaki) kasabasında, Rum Ortodoks cemaati tarafından inşa ettirilen Meryem Ana Kilisesi bu yapılardan biridir. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen belgelerden hareketle söz konusu yapının inşa tarihi, dönüşüm süreçleri ve mimari özelliklerine odaklanılmaktadır. XX. yüzyılın ilk yarısında camiye dönüştürülmüş olan bu yapı özelinde geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kiliselerin taşıdıkları genel biçimsel özelliklere dikkat çekmek ve gayrimüslimlere ait ibadethanelerin inşa ve tamir faaliyetlerini belgelerin sunduğu bilgiler çerçevesinde değerlendirmek çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Antalya-Kalkan, Gayrimüslimler, Kilise Mimarisi, Meryem Ana Kilisesi

THE FEATURES OF THE CHURCH OF THE VIRGIN MARY AND KOCA MUSTAFA MOSQUE IN ANTALYA-KALKAN IN REFERENCE TO ARCHIVE DOCUMENTS

ABSTRACT

Most of the cities under the administration of the Ottoman Empire had a multireligious and multicultural social structure in the historic process. Places of worship where non-Muslims being a part of the existing social structure need to pray century multiplied with the effect of the the rescript of Gülhane (1839) and the Edict of Reform (1856). Several places of worship were also built in Antalya being an important coastal town where Muslims and non-Muslims maintained. The church of Virgin Mary being built by the the eastern orthodox community in Kaş-Kalkan where the Greek population is intense is one of these structures. In this study it is focused on the construction date, transformation processes and architectural features of the structure with reference to the documents in the Presidency Ottoman Archive. The aim of the study is to draw attention to the general formal characteristics of churches in the late Ottoman Empire, and to evaluate the construction and repair activities of non-Muslim places of worship within the framework of the information provided by the documents, especially for this building, which was converted into a mosque in the first half of the century. The aim of the study is to draw attention to the general stylistic features of the churches being converted into mosques in the half of XX. century in the late Ottoman Empire and to evaluate the construction and repair activities of places of worship of non-Muslims within the scope of the informations provided by the documents.

Anahtar Kelimeler: Ottoman, Antalya-Kalkan, Non-Muslims, The Architecture of Church, The Church of Virgin Mary

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilindeki toplumlar dini açıdan müslim ve gayrimüslim olarak iki grupta değerlendirilmektedir. Devlet içerisinde en kalabalık nüfusu Müslümanlardan sonra gayrimüslim cemaatler arasında özellikle Rum Ortodoks kilisesi etrafında birleşen Hristiyanlar teşkil etmektedir (Küçük, 1985 s.1011; Küçük, 2006, s.376; Ünal, 2012, s. 56-57). Bu bakımdan imar faaliyetlerinde diğer gayrimüslim tebaa arasında en fazla inşa ve tamir yaptırılan kesim Rum Ortodokslar olmuştur (Küçük, 1985 s.1011; Küçük, 2006, s.376; Aleksandru, 1996, s.9; Pekak, 2009, s. 252-253).

Osmanlı Devleti'nde yapıların inşa ve tamirine yönelik kuralların uygulanması ilkeleri şer'î ve gayrimüslimler için belirlenmiş zimmî hukuk ile yürütülmektedir (Beydilli, 2000, s.255). Devlet, himayesinde bulunan farklı din ve mezheplere mensup tebaanın ibadethaneleri konusunu XIX. yüzyılın ilk yarısına dek belli kurallara bağlamış, zaruri olmadığı müddetçe (yangın, doğal afet, mevcut yerdeki cemaat sayısının artması vb.) gerek onarımlara gerekse yeni ibadethane inşasına izin vermemiştir (Karaca, 2008, s. 40-41). XIX. yüzyılın ilk yarısında devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşullardan dolayı II. Mahmud (1808-1839) döneminde bahsedilen kurallar esnetilerek yeni ibadethane inşasına ve tamirlere müsaade edilmiştir. Fakat genellikle Tanzimat (1839) öncesine kadar mevcut kiliselerin üzerinde dışarıdan dikkat çeken işaretler ve süslemeler yapılmasına, kubbe unsuru eklenmesine izin verilmemiş bunların yanı sıra çan çalınması da kabul görmemiştir (Beydilli, 2000, s.255; Karaca, 2008, s. 40-41; Alemdar, 2012, s. 12, 37-41, 85).

Tanzimat (1839) ve özellikle Islahat Fermanı'nın (1856) ilan edilmesiyle kiliselerin inşa edilmesi konusu yine belirli şartlara bağlanmıştır. Kilisenin mülk arazi üzerine inşa edilmesi, başka dine ait yapılara yakın olmaması ve inşa edilecek yapının belirlenen boyut ve özellikte olması ile inşası için halktan zorla para temin edilmemesi gibi şartlar kilise inşa süreçlerindeki genel sınırları ifade etmektedir (Beydilli, 2000, s.256, Şenyurt, 2012, s.90; Ortaylı, 2007, s.29; Sönmez Pulat, 2020, s. 60-63). Bu bağlamda özellikle inşa edilecek kiliselerin konumu, inşa şekli ile masraflarının nasıl karşılanacağı, hangi koşullarda nasıl yapılacağı ise detaylı biçimde takip edilmektedir. Yayımlanan fermanlarla daha önceleri yasak olan kubbe yapımına ve çan çalınmasına müsaade edilmiş çan çalınmasına tepki gösteren kesimler bastırılmıştır. Kiliselerin iç düzeninin nasıl olacağı konusuna ise karışılmamıştır (Demirel, 2008, s.402, 419; Alemdar, 2012, s. 70, 85; Ozil, 2010, s.28, Sönmez Pulat, 2020, s. 63, 66). Kiliselerin inşa ve tamiri için evvelden var olan şeyhülislamdan fetva alınması gerekliliği de ortadan kalkmış fakat ruhsat alınması zorunluluğu devam etmiştir. Kilise tamirleri öncesinde talep edilen ruhsatlarda başvurusu yapılan kilisenin inşa edilme gerekçesi ve mimari özellikleri detaylı olarak verilmekteydi¹. Başvuruya karşılık olarak hazırlanan keşif raporuna istinaden padişahın uygun bulması halinde de irade yayımlanarak kiliselerin aslına sadık biçimde tamiri gerçekleştirilmekteydi (Demirel, 2008, 403; Karaca, 1995, s.38; Beydilli, 2000, s.260; Alemdar, 2012, s. 23, 44-59, Sönmez Pulat, 2020, 60-63). İnşası onaylanan yapı, beyan edilen özellikler dışına çıkmıyorsa istisnai durumlar olmadığı takdirde yıktırılmaktaydı (Alemdar, 2012, s. 23, 39; Refik, 1987, s. 67-68). Geç Osmanlı döneminde modernleşme hareketlerinin etkisiyle çıkarılan fermanların ilanından on yıllar sonra, yukarıda bahsedilen inşa süreçlerinin aynı şekilde devam ettiği ortamda Kaş kazasına bağlı Kalkan-Kalamaki kasabasında Meryem Ana Kilisesi inşa ettirilmiştir.

KALKAN MERYEM ANA KİLİSESİ (KOCA MUSTAFA CAMİİ) TARİHÇESİ

Tarihi kiliseler incelenirken ilk olarak yapıların kim tarafından ve ne zaman yapıldığını bildiren kitabelere başvurulmaktadır. Bunun yanı sıra kitabeleri olmayan yapıların tarihi için seyyah notları, kilise ve manastır kayıtları ile yöre halkından alınan bilgilerden yararlanmak mümkündür. Ancak Osmanlı'nın geç döneminde Antalya şehrinde Kaş Kazasına bağlı Kalkan-Kalamaki kasabasında inşa edilen Meryem Ana Kilisesi'nin üzerinde, yapının hangi tarihte ve kimler tarafından inşa edildiğini gösteren bir kitabe mevcut olmadığı gibi diğer kaynaklardan da kilisenin ilk inşa tarihi

¹ Tanzimat ortamında eskisine göre kilise inşası artmış olmakla beraber tam bir serbestlik durumu söz konusu değildir. Kilise ve diğer gayrimüslim yapıları için verilecek izinler ancak eski usuller ile sürdürülmüştür. Bkz. Ortaylı, 2007, s.29, 171.

hakkında somut bir bilgiye ulaşılammıştır. Buna karşılık Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki 23 Safer 1308 H./ 8 Ekim 1890 M. tarihli belgedeki bilgilerden hareketle kilisenin 1883 yılında II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Rum Ortodoks cemaati tarafından inşa ettirildiği tespit edilebilmiştir². Kilisenin kuzey cephesinde yer alan Latin harfleriyle yazılmış kitabeye göre Cumhuriyet döneminde 1934 yılında bölgenin ileri gelenlerinden biri olduğu düşünülen Koca Mustafa Oğlu Mustafa Kocakaya tarafından bu yapı camiye dönüştürülmüştür. Bugün Koca Mustafa Camii adıyla bilinen yapı, yeni işlevine göre birçok değişiklik görmüştür (Görsel 1-2-3).

KALKAN MERYEM ANA KİLİSESİ (KOCA MUSTAFA CAMİİ) MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Kuzey ve doğu yönlerden girişi bulunan geniş bir avlu içerisinde yer alan kilise kaba yontu ve moloz taş malzeme ile kagir olarak inşa edilmiştir. Yapı, 6,02 x 16,25 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda uzatılmış dikdörtgen planlı, tek nefli, bazilikal plan şemasına sahiptir. Doğu bölümde bulunan apsis dıştan üç köşeli içten yarım yuvarlak bir forma sahiptir. Kilisenin batı yönünde bulunan narteks bölümü 5,99 x 5,11 m ölçülerinde olup üst katı galeri olarak değerlendirilmiştir. Kilisenin apsis kısmı yarım kubbe ile naos mekânı üzeri kubbe, beşik ve çapraz tonoz ile narteks bölümünün üzeri ise beşik ve çapraz tonozla örtülmüştür (Çizim 1). Naos mekânının üzerini örten kubbe sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş olup kasnağın yan yüzlerine birer pencere açılmıştır. Kilisenin iç mekânının güney duvarına mihrap-minber, çan kulesinin yerine ise minare eklenerek yapı camii için uygun hale getirilmiştir. Ayrıca narteks bölümü iki kata ayrılmış olup alt katı imam odasına, üst katı kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Kilise iken batı yönden mekâna giriş sağlanan yapıya, camiye dönüştürülmesiyle bugün güney ve doğu cephesinde açılan dikdörtgen şekilli kapılardan giriş sağlanmaktadır. Yapının camiye dönüştürülmüş halini gösteren eski fotoğraflarda, bitkisel ve geometrik motifli kalemişi tezyinat ile yazılar görülmekte olup bu süslemelerin üzeri sonradan boyanmıştır. Günümüzde ise yalnızca yapıyı örten ana kubbe ortasında kalem işi tezyinat görülmektedir. Yapının tüm cepheleri, örtü elemanları ve iç duvarları da Akdeniz ve Ege'deki mimari dokuda sıklıkla tercih edilen beyaz boya ile boyanmıştır.

Yapının kuzey cephesinin zemin katı hizasında, belirli aralıklarla yerleştirilmiş dikdörtgen formlu, üç ahşap pencere iç mekânı aydınlatmaktadır. Ortada yer alan pencere, diğer pencerelere kıyasla daha küçük olup pencerenin yarısının sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Pencerelerle aynı hizada üst kısımda ise üçgen nişler yer almaktadır. Cephenin kuzey batısında yarım daire formlu kemer içine alınmış çift kanatlı ahşap bir kapı bulunmaktadır. Cephenin görünen en üst kısmında ise tonoz ve kasnakların üzerine yapı camiye dönüştürülürken eklendiği düşünülen Osmanlı'nın dini mimarisinde sıklıkla tercih edilen alçı şebekeli dört tepe penceresi yerleştirilmiştir. Aynı boyutlara sahip bu pencereler sivri kemerli forma sahiptir (Görsel 4-5). Yapının güney cephesinde de kuzey cephede görülen pencerelerle aynı özelliklere sahip iki pencere bulunmaktadır. Cephe duvarında iki pencerenin arasında kilisenin camiye çevrildiği tarihi belirten cami kitabesi yer almaktadır. Yatay dikdörtgen biçimli, iki yanda sade tasarlanmış sütun başlıklarına sahip ayaklarla, derin bir çerçeve içine alınan kitabede Latin harflerle "Koca Mustafa Camii 7-12-1934 Koca Mustafa Oğlu Mustafa Koca Kaya" ifadeleri geçmektedir. Cephedeki bir başka mimari ayrıntı ise cephenin sol tarafında yer alan dikdörtgen kapı açıklığıdır. Yuvarlak kemerli olan giriş kapısı ahşaptan çift kanatlı yapılmıştır. Cephenin görünen en üst kısmında ise kuzey cepheyle aynı uygulamaya gidilmiş olup tonoz ve kasnakların üzerine yine alçı şebekeli dört tepe penceresi yerleştirilmiştir (Görsel 6-9). Yapının batı cephesi, yarım daire formlu bir alınlıkla sonlanmakta olup dairenin sonladığı kısımlar kademeli olarak düzenlenmiştir. Cephenin üst kısmında belirli aralıklarla yerleştirilmiş dikdörtgen formlu, üç ahşap pencere yer almaktadır. Ortadaki pencere diğer pencerelere kıyasla daha büyük boyutlu olup pencerenin üzerindeki alınlığın ortasında ise daire formlu bir pencere açıklığıyla karşılaşılmaktadır. Batı cephenin orta aksındaki, yarım daire kemerli bir kapı sonradan kapatılmıştır. Bu kapının sonradan kapatıldığı cephe üzerindeki izlerden ve kapı açıklığı önündeki moloz taştan

² Yapının doğrudan ruhsat durumu ile ilgili yazışmaları içeren belgelerde kilisenin yedi yıl önce inşa ettirildiği belirtilmiştir. BOA, İ.MMS, 116/4982, 23 S. 1308.

yapılmış özgün merdivenlerden anlaşılmaktadır. Bu kapı izi esasında kilisenin ana giriş kapısıdır (Görsel 10-11). Yapının doğu cephesi dış tarafa üç köşeli yansıyan apsis bölümünden oluşmaktadır. Apsisin orta aksına, yapının camiye çevrilmesinden sonra dikdörtgen formlu, çift kanatlı ahşap bir ana giriş kapısı yerleştirilmiştir. Kapı kanatları, geometrik formlarla bezenmiştir. Kapı üzerinde dikdörtgen formlu, ahşap bir aydınlatma penceresi ve pencerenin üst kısmında ise üçgen bir niş yer almaktadır. Apsisin gerisini örten tonozlu birimin, yarım daire formlu alınlığında ise yuvarlak bir pencere görülmektedir (Görsel 12-13).

Kilisenin (caminin) iç mekânına doğu cephedeki ana kapıdan giriş sağlanmakta olup buradan kapı önündeki merdiven ile yarım daire formlu bölüme inilmektedir. Bu bölümden doğu-batı doğrultusunda uzatılmış, tek nefli, dikdörtgen plana sahip naos mekânına geçilmektedir. Apsise yakın naos duvarının kuzeyinde kaş kemerli niş, güneyinde ise ahşap kanatlı dolap yer almaktadır. Nişlerin içine ayın esnasında kullanılan litürjik eşyaların konulduğu bilinmektedir. Naos duvarı boyunca farklı aralıklarla yerleştirilmiş duvara gömülü sütunlarla karşılaşılmaktadır. Sütunlar çok silmeli, kademeli başlıklara sahip olup silmeler duvar boyunca aynı hizada devam etmektedir. Naos duvarlarının alt hizasında ahşap pencereler, üst hizasında ise alçı şebekeli tepe pencereleri mekânı aydınlatmaktadır. Tümü şevli olan pencereler ile iç mekâna daha fazla ışığın girebilmesi amaçlanmıştır. Naos mekânının kuzey ve güney iç duvarlarının orijinalinde simetrik olarak düzenlendiği iç mekânda tespit edilmektedir. Yapının güney duvarına çok süslü tutulmuş bir mermer mihrap ve minber ile ahşap bir vaiz kürsüsü yerleştirilmiştir. Minberin karşısındaki üçgen alınlıkla sonlandırılmış öge ise bugün pano mahiyetinde kullanılmaktadır (Görsel 14-21). Taşıdığı özellikler bakımından ve camilerde bu tür detayların genellikle var olmamasından dolayı bu ögenin orijinalde kiliseye ait ikonların yerleştirildiği bir bölüm olduğu tahmin edilmektedir. Öge, kaide, gövde ve üçgen bir alınlıktan oluşmaktadır.³ Kaide ve gövdeyi çok silmeli düz ayaklar çerçevelemektedir. Gövdeyi çerçeveleyen ayakların üzerinde üçgen bir alınlığı olan çok silmeli bir taban taşımaktadır. Kaidenin ortasındaki nişte büyük sekizgen bir geometrik motif ve bunun ortasında küçük daireler yer almaktadır. Sekizgenden uzak dört köşeye yine küçük daireler yerleştirilmiştir. Gövdenin ortasındaki nişte ise silmeli yarım daire kemer, silmeli başlıklara sahip düz ayaklara oturmaktadır. Kemer altında, orta hizada ve kemer köşeliğinde ise küçük daire motifleri bulunmaktadır. Üçgen alınlığın oturduğu tabanın üzerinde belirli aralıklarla yerleştirilmiş üç daire motifinin olduğu bir geçiş yeri mevcuttur. Bu geçiş yerinin üzerinde üçgen alınlığının alt köşesinin çevresine denk gelen yerde dış dizisi görülmektedir. Aynı dış uygulaması üçgen alınlığın iç kısmında da tekrarlanmaktadır. Alınlığın ortasında yine daire motifi uygulanmıştır (Görsel 21). Naosun batı duvarındaki yarım daire kemerli derince nişin içerisinde orijinal bir ahşap giriş kapısı ile narteks bölümüne (imam odasına) geçiş sağlanmaktadır. Narteksin güney tarafında önceden çan kulesine ait olan minarenin kaide duvarı görülmektedir. Ayrıca güney duvarda yine yarım daire kemerli bir niş içerisine alınmış ayrı bir ahşap kapıyla karşılaşılmaktadır. Narteksin batı duvarında kilisenin ana giriş kapısı olan ve sonradan kapatılan kapının izleri durmaktadır. Narteksin kuzey yönünde yer alan ahşap korkuluklu, düz bir merdiven ile kadınlar mahfiline çıkış sağlanmaktadır. Mahfilin güney tarafında çan kulesi yerine konumlandırılan minarenin giriş kapısı yer almaktadır (Görsel 22-25). Yıkılan çan kulesine ait olan tarihi çan üzerinde ise "Ι.ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ. ΣΥΡΑ. 1897. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ." (I. APOSTOLOU SYRA. 1897. FABRİKA) ibareleri yazmaktadır. Çan üzerinde yer alan ibareler muhtemelen çanın üretildiği fabrikanın adını ve yapıldığı tarihi vermektedir. Bu tarihten hareketle çanın, kilisenin inşasından 12-13 yıl sonra buraya getirildiği anlaşılmaktadır (Görsel 26-27). Günümüzde çan kulesinin yerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli bir minare yer almaktadır (Görsel 28-29).

Kilisenin güney yönünde avlu içerisinde ise sonradan inşa edilmiş olduğu düşünülen moloz taş malzemedeki yapılmış kâgir bir şapel yer almaktadır. Dikdörtgen planlı tek nefli yapının örtüsü beşik tonozludur. Doğru tarafta dıştan üç köşeli içten yarım yuvarlak apsisi olan yapıya batı tarafından açılan giriş kapısıyla girilmektedir. Şapelin özgün iç mekân duvarları taş olup üzeri sıvalıdır. Ancak yapı içerisinde duvarlarda çatlaklar ve dökülmeler gibi deformasyonlar mevcuttur. Şapelin kuzey

³ Tasarım bakımından Neoklasik nitelik taşımaktadır. Neoklasizm için bkz. Yiğitpaşa, ve Akın Ertek, 2020, s. 219-258.

duvarında farklı boyutlara sahip kemerli iki niş, apsis duvarında ise dini ritüellere hizmet eden litürjik eşyaların konulduğu kare ve dikdörtgen formlu küçük iki niş bulunmaktadır (Görsel 30-33).

DEĞERLENDİRME

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve siyasi tarihindeki önemli dönüm noktalarından olan Tanzimat ve Islahat Fermanları ile din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı hakimiyeti altında bulunan herkesin bir millet tanımında toplanması amacına yönelik olarak gayrimüslimlere çeşitli haklar sağlanmıştır. (Küçük, 2006, s.383; Engelhardt, s.2010, s. 12-17; Berkes, 2019, s.227-228). Bu fermanların etkisi ve batılılaşmanın yoğun biçimde kent devinimine katılması ile yukarıda bahsedildiği üzere gayrimüslim tebaa, birçok yapı inşası gerçekleştirmiştir⁴. Özellikle batılılaşma dönemindeki ithal mimari üsluplar gerek müslim gerekse gayrimüslimlere ait muhtelif yapılarda kendisini hissettirmiştir. Konu kapsamında değerlendirilen Kalkan Meryem Ana Kilisesi'nin cephe tasarımında ve iç mekânında Avrupalı üslup etkileri ise görülmemektedir. Avrupalı üslupların taşradaki bu yapıda tercih edilmemiş olması simgesel ve estetik kaygı yerine işlevselliğin ön plana çıkarıldığını düşündürmektedir. Sade özellikli yapı, tek nefli bazilikal plan şemasında inşa edilmiştir. Kilisenin apsis kısmı yarım kubbe, naos ve narteks bölümlerinin üzeri kubbe, beşik ve çapraz tonoz ile örtülmüştür. Kilise mimarisindeki pencere açıklıkları ise genellikle kuzey ve güneyde dizi oluşturarak simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Osmanlı'nın hâkim olduğu başkent ve taşra kentlerindeki kilise tasarımı hassaten Bizans'ın siyasi varlığının sona ermesinin ardından imparatorluktan miras alınmış ve mimari biçimlenmede etkisini sürdürmüştür. Esasen XIX. yüzyılın ilk yarısına dek yeni kilise inşasının neredeyse olmadığı gözetildiğinde plan ve biçim denemeleri yapılamamış, çoğunlukla bazilikal plan şeması sürdürülmüştür. Fakat tanınan haklar ile farklı plan şemasında kubbeli, anıtsal ve yoğun süslemeli örnekler çoğalmıştır (Karaca, 1995, s.38; Aleksandru, 1996, s. 10, 21). Kalkan Kilisesi'nde bazilikal plana sadık kalınsa da bahsi geçen hakların etkisiyle kubbe unsuru yapıda bir yenilik olarak tezahür etmiştir. Belirgin süsleme ve işaretler ise yapıda ya tercih edilmemiş ya da kilisenin camiye dönüştürülmesinden dolayı kaldırılmış veya gizlenmiş olmalıdır.

Kalkan Meryem Ana Kilisesi'nin 23 Safer 1308 H./ 8 Ekim 1890 M. yılına ait arşiv belgeleri ise kilisenin ruhsat alınmadan tamamlanması üzerine devletin ilgili kurumları arasında geçen yazışmaları içermektedir⁵ (Ek 1-2). Arşivden çıkan belgelerdeki yazışmada Rum Patrikliği izin alınmadan tamamlanan bu yapı için vaktinde belirlenen usul ve nizamlara göre müsaade istendiğini fakat görevlilerin dikkatsizliği ya da hatasından kaynaklı bir problem yaşandığını izah etmiştir. Bu izahatın arkasından yapının kullanımı için ruhsat talep edilmiştir. İlgili birimler ise bu bağlamda ruhsatsız inşası gerçekleşen kilisenin memurların hatasından kaynaklandığını kabul etmiştir. Epey masrafla inşa edilen kilisenin yıktırılmasının ise daha önce yaşanmış emsallerde olduğu gibi gayrimüslim cemaatlerin hamileri olan dış diplomatik misyonlardan gelecek itirazlara neden olacağını beyan etmiştir. Diğer taraftan yetkililer, ruhsatsız kilise inşasının son yıllarda artması nedeniyle diplomatik endişe ve itirazlarını dile getirmiş, sonradan af getirilmesinin ise suiistimale açık olduğunu belirtmişlerdir. Bu tür durumların önüne geçilmesi için yaptırımları içeren genel bir yasanın yürürlüğe konulması gerekliliği bildirilmiş, padişah iradesinin şart olduğu kiliselerin

⁴ Geç dönemde farklı bölgelerde inşa edilmiş Ortodoks kilisesi örnekleri için Bkz. Evangelia Aleksandru, 19. Yüzyılda Rum Ortodoks Kiliseleri, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 23-181; Demet Okuyucu, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, M. Sacit Pekak ve Suavi Aydın, 1999, Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 15(2), s.125-155; M. Sacit Pekak, Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri; Örnekler, Sorunlar ve Öneriler, Metu Jfa, 2009, 26(2), s. 249-277; Seçkin Evcim, 2009, Bilecik-Osmaneli'de Bir Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi: Hagios Georgios XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları; Talip Ayar, 2017, Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası, *History Studies*, 9(1), 1-19; Mucize Ünlü, 2013, Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri, (Ed. Cevdet Yılmaz), *Samsun Araştırmaları Birinci Kitap: Tarihsel Geçmiş*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, s.211-223.

⁵ BOA, İ.MMS, 116/4982.

yapılmasında gaflet ve müsamaha eden yetkililerin mahkemelere verilerek cezalandırılması, bu hususta da patriklerin uyarılması ifade edilmiştir.

8 Rebiülevvel 1308 H./22 Ekim 1890 M. tarihinde ise Kalkan Kilisesi'nin padişah iradesi yayımlanmış ve kullanımına müsaade edilmiştir. Aslında kilisenin inşasına başlanmadan önce taşıyacağı özelliklerin ayrıntılarının verildiği, hangi arazide ne kadar masrafla inşa edileceği hususlarının açıklandığı ve proje çizimlerinin sunulduğu ilk belgeler mevcut değildir⁶. Fakat kilisenin inşa edildikten sonraki sürecini kapsayan belgelerde yine de kilisenin ölçüleri verilmiş, masraflarının kimler tarafından karşılandığı belirtilmiş ve yapının hangi arazi üzerine inşa ettirildiğinden bahsedilmiştir⁷. Belgelerde görülen bu detaylardan hareketle yapı özelinde dönemin gayrimüslim kilise inşasına yönelik kimi çıkarımlar yapmak mümkündür. Kilisenin satın alınmış miri arazi üzerine, Rum cemaatin aralarında topladığı paralar ile belli ölçülerde inşa edildiği belgedeki ifadelerden öğrenilmektedir. Bu ifadelerden hareketle genellikle mülk arazi üzerine inşa ettirilen gayrimüslim yapılarının devlete ait miri arazinin kiralanması ya da satın alınması yoluyla da meydana getirilebildiği anlaşılmaktadır. Miri Arazi, ancak padişahın izniyle mülk araziye çevrilebilmekte, kiralanmakta ya da satılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde kiliseleri bulunmayanlara miri arazinin tahsis edildiği örnekler (İnalçık, 2006, s.20, 22) gözetildiğinde tıpkı Kalkan Kilisesi'nde olduğu gibi gayrimüslimlerin mülk arazi üzerine yapı inşa ettirme kadesine bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Genellikle kilisenin masrafları kilise vakıfları, cemaat ya da zengin kişilerce sağlanmaktadır (Alemdar, 2012, s.53, 56). Kalkan Kilisesi'nde Rum cemaatin masrafları karşılaması durumu ise genellikle gayrimüslim yapılarında olduğu gibi baniliğin tekil değil iş birliği açısından cemaat yapılanmasıyla çoğul bir anlayışta sürdürüldüğünü göstermektedir. Kilise muhitinde camii yapısının olmaması ve sadece İslam hanelerinin bulunması sebebiyle kilisenin varlığında bir mahsur olmadığı da yetkili birimlerce eklenmiştir. Bu örnekten hareketle gayrimüslim yapılarının yükseldiği alanlarda kişilerin etnik ve dini aidiyetleri değil ibadethanelerin esas alındığı açıkça görülmektedir.

Gayrimüslim yapılarının belirlenen şartlara uymaması halinde yıkılması gerekliliği, ruhsatsız inşa edilmiş Kalkan Kilisesi özelinde uygulanmamıştır. Bu durum öncelikle ruhsatsız inşa edilmiş yapılara yönelik yasanın eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca XIX. yüzyılda Osmanlı'nın içinde bulunduğu sosyal ve siyasi koşulların konuyla ilgilenen yetkililerce değerlendirilmesi yıkma eyleminin itirazlara neden olacağını öngörmeleriyle açıklanabilir. Zira geç dönemde Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki etki ve yaptırımları tarihi süreçte takip edilebilmektedir⁸. XIX. yüzyılın sonlarında ruhsatsız inşa edilen gayrimüslim yapılarının artması durumuna dikkat çekilmesi detayı farklı mezheplerin hamisi konumundaki devletlerin gücünü cemaatlerin arkasında hissetmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Gayrimüslimlerin ruhsatsız yapı hareketliliğinin devlet denetimi dışına çıkması durumlarına dair genel bir yasanın olmaması da muhtemelen bahsi geçen uluslararası güçlerin etkilerindedir.⁹

⁶ Onarım gören veya yeni inşa edilen kiliselerin yapım süreci için Bkz. Alemdar, 2012, s. 49.

⁷ Kilise, uzunluğu 18, genişliği 9, yüksekliği 18 zira ölçülerinde inşa edilmiştir. BOA, İMMS, 116/4982.

⁸ Bu dönemde Avrupa devletlerinin etkisi ve gayrimüslimlerin aktif olduğu alanlar için ayrıca Bkz. Pekak, 2009, s. 252-253, Alemdar, 2012, 168-257.

⁹ Katkılarından dolayı Mimar Mustafa Sezer, Restoratör Kadir Katırcı ve Antalya Vakıflar Bölge Müdürlüğüne teşekkür ederiz. Ayrıca arşiv belgelerinin çevrilmesindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. İlhan Ekinci'ye de teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

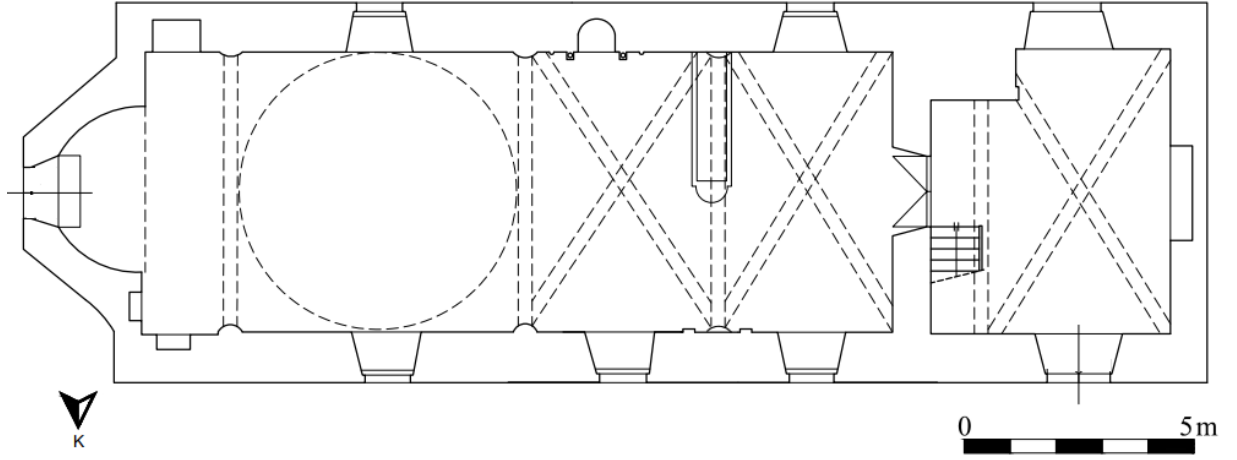
- Aleksandru, E. (1996). *19. Yüzyılda Rum Ortodoks Kiliseleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alemdar, S. (2012). *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Ayar, T. (2017). Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşası, *History Studies*, 9(1), 1-19.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.
- Beydilli, K. (2000). *Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir kesit- II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri*. A. Özcan (ed.), *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti* içinde (ss. 255-266), İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı.
- BOA, İ.MMS, 116/4982.
- Demirel, M. (2008). Osmanlı Vilayetlerinde Kilise İnşası, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20, 401-420.
- Engelhardt, P. E. (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri-Tanzimat* (çev. N. Uğurlu ve Ö. Uğurlu). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Evcim, S. (2009). Bilecik-Osmaneli'de Bir Osmanlı Dönemi Rum Kilisesi: Hagios Georgios XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri içinde, K. Pektaş (ed.), 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları.
- İnalcık, H. (2006). Tanzimat Nedir? H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (eds.), *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 13-36). İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Sönmez Pulat, E. (2020). *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Karaca, Z. (1995). *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaca, Z. (2008). *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: Zoğrafyan Lisesi, Mezunlar Derneği.
- Küçük, C. (2006). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat. H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (eds.), *Tanzimat - Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 375-386). İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Küçük C. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat*, 1007-1024. Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okuyucu, D. (2013). *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Rum Kiliseleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitapları.
- Ozil, A. (2010). İki Okuma Odası, Bir Narteks Rum Cemaat Yapılarına Tarihsel ve Toplumsal Bir Bakış, 1856-1914, H. Kuruyazıcı ve E. Şarлак, (Eds). *Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları* içinde. İstanbul: Zoğrafyan Lisesi, Mezunlar Derneği.
- Pekak, M.S. ve Aydın, S. (1999). Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faaliyetleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), s.125-155.
- Pekak, M.S. (2009). Kappadokia Bölgesi Osmanlı Dönemi Kiliseleri; Örnekler, Sorunlar ve Öneriler, *METU JFA*, 2009, 26(2), 249-277.

- Refik, A. (1987). *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şenyurt, O. (2012). *İstanbul Rum Cemaatinin Osmanlı Mimarisindeki Temsiliyeti*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ünal, M. A. (2012). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ünlü, M. (2013). Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri, (Ed. Cevdet Yılmaz), *Samsun Araştırmaları Birinci Kitap: Tarihsel Geçmiş*, Samsun içinde (ss. 211-223). Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.
- Yiğitpaşa, N. T. ve Akın Ertek, G. (2020). XVIII. Yüzyıl Berlin Kiliselerinde Neoklasik Üslup, *Amisos Dergisi*, 5(8), 219-258.

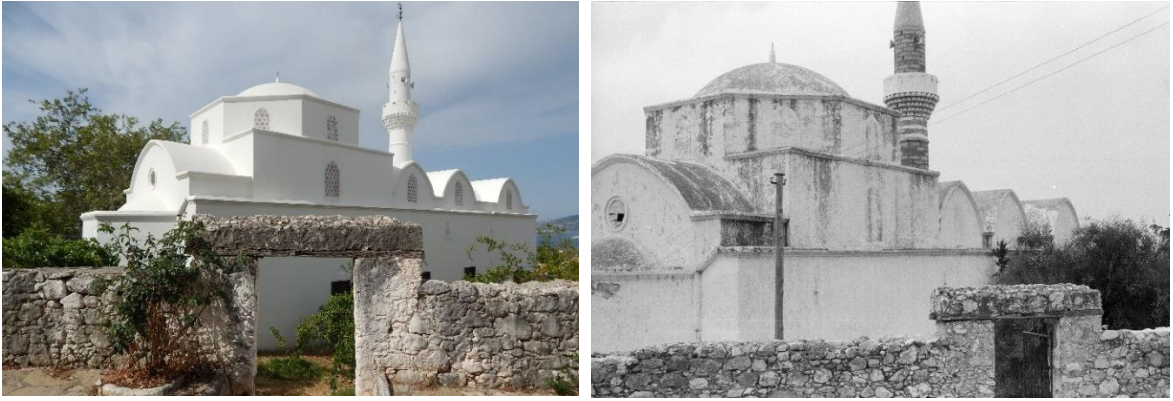
EK:

ÇİZİMLER

Çizim 1: Meryem Ana Kilisesi (Koca Mustafa Camii) Planı

GÖRSELLER

Görsel 1-2: Kalkan Meryem Ana Kilisesi (Koca Mustafa Camii) Genel Görünümü

Görsel 3: Yapının Güney Cephesinde Yer Alan Kitabe

Görsel 4-5: Yapının Kuzey Cephesi

Görsel 6-7: Yapının Güney Cephesi (Antalya Anıtlar Kurulu'ndan)

Görsel 8-9: Yapının Güneybatı ve Güney Cephesi

Görsel 10-11: Yapının Batı Cephesi ve Pencere Detayı

Görsel 12-13: Yapının Doğu Cephesi (Antalya Anıtlar Kurulu'ndan)

Görsel 14-15: İç mekân ve Kalem İşi Süslemeler eski hali (Antalya Anıtlar Kurulu'ndan)

Görsel 16-17: Yapının iç mekânı

Görsel 18-19: Yapının İçerden Üst Örtüsü

Görsel 20-21: Minber ve Mihrap ile Minberin Karşısındaki Üçgen Alınlıklı Öge

Görsel 22-23: Yapının İçten Batı Tarafı ve Kadınlar Mahfili

Görsel 24-25: Kadınlar Mahfili

Görsel 26-27: Kiliseye ait Çan ve Üzerindeki Yazı

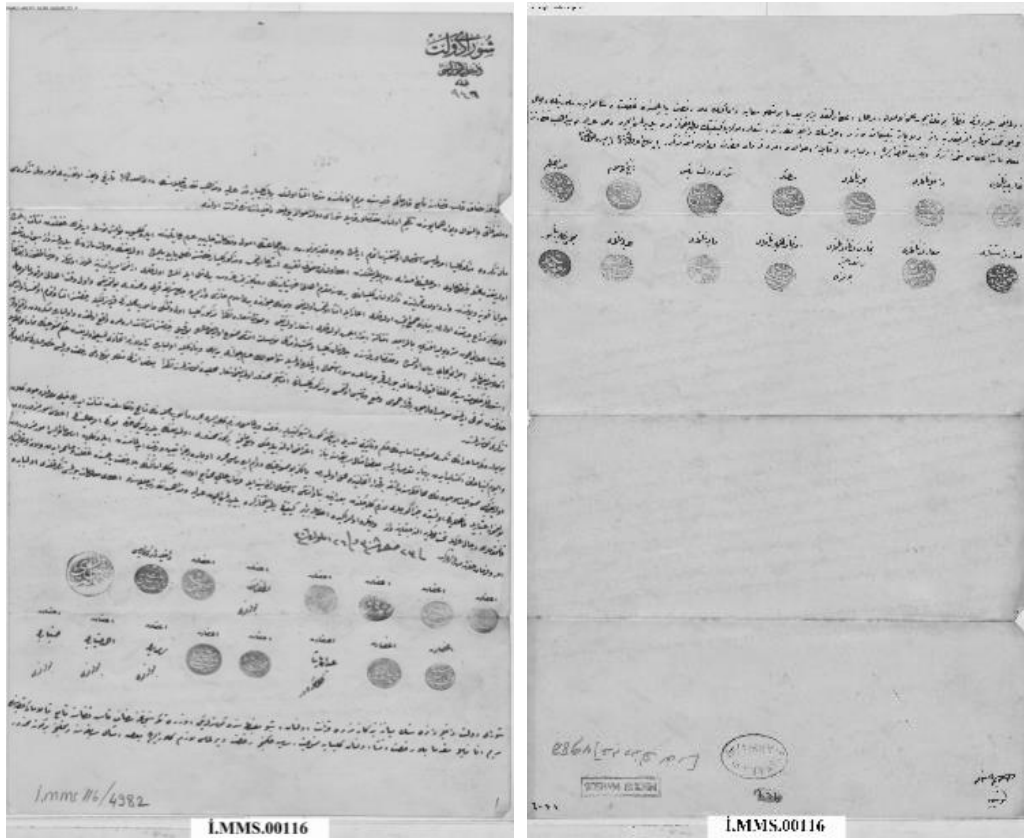
Görsel 28-29: Minare Eski ve Yeni Hali (Antalya Anıtlar Kurulu'ndan)

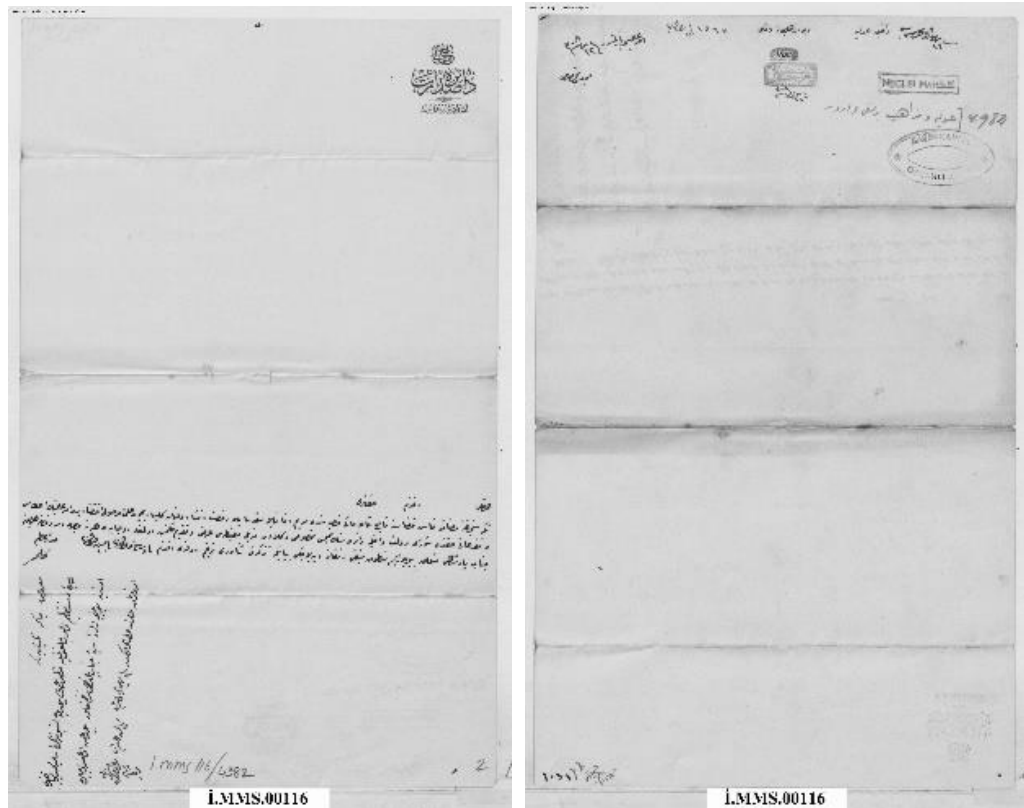
Görsel 30-31: Kilisenin Güneyinde Bulunan Şapelin Dış Görünümü

Görsel 32-33: Şapelin İç Görünümü

Ek 1. Kilise Hakkındaki Arşiv Belgeleri (BOA, İ.MMS, 116/4982.)

Ek 2. Kilise Hakkındaki Arşiv Belgeleri (BOA, İ.MMS, 116/4982.)